Religion and Health

CONTENT ANALYSIS ARTICLE

2025, Vol: 13, No: 1, Pages: 46-60

The Place and Importance of Environmental Health in Islamic Principles

Samaneh Dehghan[1], Mohammadali Afzali[2], Fatemeh Mortezazadeh[3*]

1- Department of Environmental Health Engineering, School of Health, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

2- Department of Islamic Studies, School of Medicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

3- PhD Student in Environmental Health Engineering, School of Public Health, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran; Student Research Committee, Faculty of Health, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

***Corresponding Author:**
Fatemeh Mortezazadeh,
PhD Student in Environmental Health Engineering, School of Public Health, Tehran University of Medical Sciences, Tehran, Iran; Student Research Committee, Faculty of Health, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran

Email:
fmortezazade0098@gmail.com

Received: 10 Apr 2025
Revised: 21 Aug 2025
Accepted: 06 Sep 2025

Abstract

The environment, as the foundation of human life, plays a key role in public health. This study aimed to investigate the place and importance of environmental health principles in Islamic sources (the Holy Quran, Nahj al-Balagha, and Hadiths) and to propose practical solutions to promote environmental health. This qualitative research used content analysis of religious and scientific sources. Keywords such as environment, water hygiene, air hygiene, waste management, and housing hygiene were extracted and analyzed from Quranic verses, Hadiths, and scientific articles. The results showed that Islam pays attention to specialized aspects of environmental health (e.g., water, air, house, and waste) and emphasizes concepts, such as cleanliness, stewardship of the Earth, and ecological balance. The environment, as the basis of life for humans and other creatures, holds special importance. In Islam, humans are obligated to establish balance in the environment through contemplation and reflection on natural elements. Islamic principles can serve as a foundation for designing practical strategies to manage environmental challenges and promote public health. It is recommended that these principles be applied in environmental health policymaking.

Keywords: Environmental Health, Islam, Holy Quran, Environment

▶ **Citation:** Dehghan S, Afzali M.A., Mortezazadeh F. The Place and Importance of Environmental Health in Islamic Principles. Religion and Health, Spring & Summer 2025;13 (1):46-60. (Persian). Doi: 10.22034/Jrh.13.1.46

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

دین و سلامت
مقاله تحلیل محتوا
دوره ۱۳، شماره ۱، سال ۱۴۰۴ صفحه:۶۰-۴۶

جایگاه و اهمیت بهداشت محیط در مبانی اسلامی

سمانه دهقان[۱]، محمد علی افضلی[۲]، فاطمه مرتضی زاده [۳*]

چکیده

محیط زیست به‌عنوان بستر حیات انسان، نقش کلیدی در سلامت عمومی دارد. این مطالعه با هدف بررسی جایگاه و اهمیت اصول بهداشت محیط در منابع اسلامی (قرآن کریم، نهج‌البلاغه، احادیث) و ارائه راهکارهای عملی برای ارتقای سلامت محیطی انجام شد. این پژوهش از نوع کیفی و با روش تحلیل محتوای منابع دینی و علمی انجام شد. کلیدواژه‌هایی مانند محیط زیست، بهداشت آب، بهداشت هوا، مدیریت پسماند و بهداشت مسکن از آیات قرآنی، احادیث و مقالات علمی استخراج و تحلیل شدند. نتایج نشان داد که اسلام به جنبه‌های تخصصی بهداشت محیط (آب، هوا، مسکن، پسماند و غیره) توجه دارد و بر مفاهیمی چون پاکیزگی، امانت‌داری زمین و تعادل زیست‌محیطی تاکید می‌کند. محیط زیست، به‌عنوان بستر حیات انسان و سایر موجودات، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و در اسلام، انسان، به‌عنوان جانشین خداوند، موظف است با تفکر و تأمل در عناصر طبیعت، توازن را در محیط زیست برقرار کند. اصول اسلامی می‌توانند مبنایی برای طراحی راهبردهای عملی در مدیریت چالش‌های زیست‌محیطی و ارتقای سلامت عمومی باشند. پیشنهاد می‌شود از این اصول در سیاست‌گذاری‌های سلامت محیطی استفاده شود.

واژه‌های کلیدی: بهداشت محیط، اسلام، قرآن کریم، محیط زیست

۱- استادیار، گروه مهندسی بهداشت‌محیط، دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران
۲- استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده‌ی پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران
۳- دانشجوی دکتری تخصصی مهندسی بهداشت محیط، دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران؛ کمیته تحقیقات دانشجویی، دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

* **مؤلف مسئول:**
فاطمه مرتضی زاده، دانشجوی دکتری تخصصی مهندسی بهداشت محیط، دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی تهران، تهران، ایران؛ کمیته تحقیقات دانشجویی، دانشکده بهداشت، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

Email:
fmortezazade0098@gmail.com

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۱
اصلاحات: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

◄ **استناد:** دهقان، سمانه؛ افضلی، محمد علی؛ مرتضی زاده، فاطمه. جایگاه و اهمیت بهداشت محیط در مبانی اسلامی. دین و سلامت، دوره ۱۳، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]
[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

مقدمه

۱- بیان مسئله و ضرورت انجام پژوهش

بهداشت، علم و هنر پیشگیری از بیماری‌ها، افزایش طول‌عمر و ارتقای سطح سلامتی در انسان است (۱, ۲). وقتی از بهداشت صحبت می‌شود، منظور از آن، صرفا رعایت نظافت و پاکیزگی نیست و هر آن‌چه را که در سلامتی جسم و روان دخیل است، شامل می‌شود، زیرا تغذیه، خواب، استراحت، کار، رفاه و حتی فکر و باورهای دینی نیز در بهداشت فرد و جامعه نقش مهمی دارند. انسان با مراعات بهداشت می‌تواند از لحاظ جسمانی، روانی و اجتماعی در وضع مناسبی قرار گرفته و وظیفه‌ای را که نسبت به خود، خانواده و جامعه خود دارد، به خوبی ادا کند (۳). به‌علاوه، از مهم‌ترین اموری که زمینه ساز سعادت وکمال انسان در دنیا و آخرت است، داشتن محیطی سالم است که انسان بتواند در پناه آن، به تربیت جسم و روح خویش بپردازد (۱). امروزه، آلودگی محیط از مهم‌ترین مشکلاتی می‌باشد که انسان با آن مواجه است و در صورتی که افراد، دانش حفظ محیط را نداشته باشند، با افزایش جمعیت، سرعت تغییرات در محیط شدت یافته و مشکل دو چندان می‌شود (۴). به طور مثال، عدم وجود سیستم جمع‌آوری و تصفیه فاضلاب، عدم دسترسی به آب سالم، مدیریت نامطلوب منابع و افزایش بی‌رویه زباله‌ها و فاضلاب خانگی، می‌تواند سلامت جامعه را به چالش بکشد (۵).

بهداشت محیط یکی از شاخه‌های اصلی بهداشت است که به عنوان علم و هنر فراهم‌سازی محیطی سالم برای زندگی انسان‌ها شناخته می‌شود و هدف آن ایجاد شهر و شهروندی سالم می‌باشد (۱). طبق تعریف سازمان بهداشت جهانی، بهداشت محیط زیست عبارت است از کنترل عواملی از محیط زندگی که به نحوی در رفاه و سلامت بدنی، روانی و اجتماعی‌انسان تاثیر دارند یا خواهند داشت (۶). در فرهنگ اسلامی، حفظ بهداشت فردی و محیطی تنها یک وظیفه شخصی نیست، بلکه عملی عبادت‌گونه برای جلب رضایت خداوند محسوب می‌شود و در عین حال، نقش به‌سزایی در پیشرفت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه ایفا می‌کند (۷).

باورهای دینی بر سلامت جسمی و روانی تاثیر داشته و ایمان و اعتقاد فرد بر سلامتی و بیماری، می‌تواند فرد را در برابر بیماری‌ها توانمند سازد (۸). در همه ادیان الهی، پاکیزگی وظیفه‌ای دینی تلقی می‌شود و در زمینه‌هایی مانند زمین، آب و هوا مورد تاکید است. از دیرباز، مومنان به رعایت نظافت و پرهیز از آلودگی موظف بوده‌اند. در اسلام نیز پیامبر (ص) و امامان (ع) با تشویق به ثواب پاکیزگی و هشدار درباره آسیب‌های معنوی ناشی از بی‌توجهی به آن، مردم را به رعایت بهداشت فرا می‌خواندند (۹).

قرآن کریم به بهداشت توجه ویژه‌ای دارد و با واژه‌هایی مانند غسل، طیب و طهر اهمیت پاکیزگی ظاهری و باطنی را نشان می‌دهد. تاکیدات قرآنی و سیره پیامبر (ص) تاثیر زیادی بر تغییر سبک زندگی مردم داشت. پیش از اسلام، عرب‌ها از نظر بهداشت و تغذیه در وضعیتی نامناسب بودند، اما با ظهور اسلام، فرهنگ و آداب آن‌ها دگرگون شد. امام علی (ع) نیز وضعیت زندگی عرب‌ها پیش از بعثت را بسیار پایین و سخت توصیف می‌کند (۱۰).

خداوند در قرآن می‌فرمایند که عالم را براساس نظمی خاص آفریده و هیچ چیز را در این دنیا عبث و بی‌ارزش خلق نکرده است (۱۱). پاکیزگی و رعایت بهداشت نقش مهمی در حفظ نظم طبیعت دارند و آلودگی باعث برهم خوردن این تعادل می‌شود. بنابراین، انسان باید به‌صورت متعادل از منابع طبیعی استفاده کند تا هم نیازهای خود را تامین کند و هم حقوق سایر موجودات حفظ شود (۱۲). از دیدگاه اسلام، طبیعت میراث مشترک همه انسان‌ها است و مالک حقیقی آن خداوند است. انسان به عنوان جانشین خدا بر زمین، باید همچون امانت‌دار با طبیعت رفتار کند و محیطی پاک و سالم را برای نسل‌های آینده حفظ نماید (۱۳).

بنابراین، از آن‌جایی که داشتن محیط سالم حق همه مردم بوده، «وَالْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ /و زمین را برای مردم نهاد» (۱۴). برای تحقق حفظ محیط نیاز به دستورات زیست محیطی قرآن و روایات می‌باشد و استفاده از کلام خدا در این زمینه به انسان کمک می‌کند (۸).

همچنین امام صادق(ع) می‌فرمایند: «لاتَطیبُ السُکنی إلاّ بِثَلاثٍ: الهَواءِ الطَّیِّبِ وَ الماءِ الغَزیرِ العَذبِ و الأرضِ الخَوّارَةِ»؛ زندگی بدون وجود سه عامل زیست محیطی و حیاتی، گوارا نیست: هوای پاک و تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصل‌خیز (۱۵). پس از رنسانس و با تاکید دکارت بر توانایی عقل بشر، اروپا شاهد رشد چشمگیر علمی شد که با وجود دستاوردهای فراوان، مشکلات زیست‌محیطی مانند

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]
[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

آلودگی آب، هوا و زباله نیز پدید آمد. امروزه تمرکز بر استفاده صحیح از فناوری‌ها برای جلوگیری از آسیب به محیط‌زیست اهمیت یافته است. بنابراین، کشورهای صنعتی ابتدا با این چالش‌ها روبه‌رو شدند و حالا کشورهای در حال توسعه نیز باید با بهره‌گیری از تجربیات آن‌ها، مسیر رشد خود را با در نظرگرفتن ملاحظات محیط‌زیستی طی کنند (۱۶). امروزه مطالعات متعددی نیز از جنبه‌های مختلف بهداشت محیط به صورت موضوعی در ارتباط با بهداشت آب، مسکن، زباله و مواد زائد و غیره با تکیه بر منابع اصیلی چون قرآن و کتب معتبر حدیث صورت گرفته‌است.

یوسفی و شیرانی (۱۳۸۶) با استناد به قرآن، تفاسیر و سیره پیامبر (ص)، بیان کردند که پاکیزگی وظیفه هر فرد باایمان است و آلوده‌سازی محیط گناه محسوب می‌شود. آن‌ها تاکید داشتند که آموزه‌های بهداشتی سیره نبوی می‌تواند به ارتقای آگاهی و فرهنگ بهداشتی جامعه کمک کند (۱۷). جهان‌تیغ و همکاران (۱۳۹۵) نیز نشان دادند که قرآن کریم توجه ویژه‌ای به محیط‌زیست دارد و بر جنبه‌های بهداشتی آن مانند مسکن سالم و آب پاک تاکید می‌کند. این موارد از مهم‌ترین رهنمودهای قرآنی در رابطه با نقش محیط‌زیست در زندگی انسان هستند (۱۸).

انسان با رفتارهای غیرمسئولانه، محیط زیست را تخریب کرده و به حقوق آن تجاوز می‌کند. این امر ناشی از دیدگاه نادرست انسان نسبت به طبیعت است. پیامدهای این تخریب، گریبان خود انسان را خواهد گرفت، زیرا طبیعت چرخه‌ای دارد که فساد را بازمی‌گرداند (۱۹). با رشد شهرنشینی و صنعتی‌شدن جوامع، آلودگی محیط زیست به یکی از چالش‌های مهم بشر تبدیل شده است. بی‌توجهی به بهداشت در زمینه‌هایی مانند مسکن، آب، هوا و دفع پسماندها، سلامت انسان و محیط را تهدید می‌کند. (۲۰). این مسائل به‌ویژه در جوامع اسلامی که بخش قابل‌توجهی از جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند، نیازمند راهکارهای پایدار و مبتنی بر ارزش‌های فرهنگی و دینی است. دین اسلام با تاکید بر مفاهیمی چون امانت‌داری زمین (۲۱)، پاکیزگی (۲۲) و پرهیز از اسراف (۲۳)، چارچوبی جامع برای حفاظت از محیط زیست ارائه می‌دهد. این اصول با نیازهای امروزی مثل کاهش آلودگی و حفاظت از منابع آب سازگارند. در حالی که مطالعات قبلی بیشتر بر جنبه‌های نظری بهداشت محیط در اسلام تمرکز کرده‌اند، این پژوهش قصد دارد برای اولین بار با ارائه راهکارهای عملی مثل مدیریت پسماند و حفاظت از منابع آب و غیره خلا موجود را پر کند. لذا این مطالعه با هدف تحلیل محتوای منابع اسلامی (قرآن، نهج‌البلاغه، احادیث) و تطبیق آن‌ها با نیازهای امروزی، به‌دنبال ارائه چارچوبی عملی برای مدیریت بهداشت محیط در جوامع اسلامی است. سؤال اصلی پژوهش این است: «چگونه می‌توان از مبانی اسلامی برای طراحی راهبردهای عملی در مدیریت چالش‌های زیست‌محیطی و بهبود بهداشت محیط مانند مدیریت پسماند و حفاظت از منابع آب و غیره استفاده کرد؟»

۲- پیشینه پژوهش

موضوع ارتباط اسلام و محیط زیست در سال‌های اخیر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. عامری (۱۳۸۶) در مقاله «بهداشت محیط در اسلام» به بررسی آیات و روایات مرتبط با پاکیزگی و حفاظت از محیط زیست پرداخته، اما تحلیل‌ها عمدتا نظری بوده و راهکارهای عملی ارائه نشده است (۲۴). در دومین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت محیط زیست (۱۳۹۱)، مقاله‌ای با عنوان «سلامت، بهداشت محیط و محیط زیست از منظر اسلام، قرآن و روایات» منتشر شد که به مفاهیم قرآنی مرتبط با محیط زیست پرداخته، اما چارچوبی برای سیاست‌گذاری ارائه نداده است (۲۵). آهن‌سازان (۱۳۹۵) در همایش ملی سلامت از دیدگاه قرآن کریم، به نقش باورهای دینی در ارتقای سلامت محیطی اشاره کرده‌اند، اما به کاربردهای عملی این اصول توجه نکرده‌اند (۷). همچنین، یوسفی و شیرانی (۱۳۸۸) شاخص‌های بهداشت محیط را در فرهنگ اسلامی ایرانی بررسی کرده‌اند، اما تمرکز آن‌ها بیشتر بر جنبه‌های فردی بوده تا مسائل کلان زیست‌محیطی (۹). پژوهش حاضر با تحلیل محتوای منابع اسلامی و ارائه راهکارهای عملی برای مدیریت چالش‌هایی مانند پسماند و حفاظت از آب، تلاش می‌کند خلأ موجود در ادبیات پژوهشی را پر کند.

۳- بررسی منابع دینی و علمی

۳-۱ آموزه‌های قرآنی و احادیث

قرآن کریم بارها به اهمیت حفظ تعادل در طبیعت و نقش انسان به‌عنوان خلیفه خدا اشاره کرده است. برای مثال، در سوره بقره (آیه ۳۰)، می‌فرماید: «وَإِذْ قَالَ رَبُّکَ لِلْمَلَائِکَةِ

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

إِنِّی جَاعِلٌ فِی الْأَرْضِ خَلِیفَةً»، که مسئولیت انسان را در مدیریت زمین و حفاظت از محیط زیست نشان می‌دهد (۲۱). همچنین، در سوره اعراف (آیه ۵۶)، خداوند می‌فرماید: «وَلاَ تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلاحِها»، که حاکی از لزوم جلوگیری از فساد و تخریب در زمین است (۲۳). از سوی دیگر، احادیث نبوی نیز بر پاکیزگی و حفظ محیط تاکید دارند. به‌عنوان مثال، حدیث «لاَ تَضَرّوا وَلاَ تَضَارّوا» (خود را و دیگران را آزار ندهید)، که در «وسائل الشیعه» (۲۶) ذکر شده، می‌تواند به‌عنوان اصلی برای جلوگیری از آلودگی و حفاظت از محیط زیست تفسیر شود. این احادیث نشان‌دهنده این هستند که اسلام نه تنها بر پاکیزگی فردی، بلکه بر حفظ محیط زیست به‌عنوان بخشی از ایمان تاکید دارد.

۳-۲ مطالعات علمی و تحقیقاتی

موضوع بهداشت محیط در اسلام طی دهه‌های گذشته مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. به‌عنوان مثال، مقاله «نگاه اسلام به پایداری محیطی: تحلیل مفهومی»، که در ژورنال MDPI منتشر شده بررسی می‌کند که چگونه حفاظت از محیط زیست، به‌عنوان یک هدف اصلی در اهداف توسعه پایدار سازمان ملل، در اسلام جا افتاده و توسط پیامبر اسلام قرن‌ها پیش عملی شده است. این پژوهش با تمرکز بر دیدگاه اسلام نسبت به پایداری محیط، نشان می‌دهد که چگونه اصول اسلامی می‌توانند به حل مشکلات زیست‌محیطی معاصر، مانند کاهش آلودگی منابع و محیط کمک کنند. همچنین، نقش آموزش در سنت اسلامی و ارتباط آن با تلاش‌های زیست‌محیطی بررسی شده‌است. درنهایت، مثال‌ها و مدل‌های پایداری زیست‌محیطی که از سنت اسلامی ناشی می‌شوند، بحث شده است (۲۷). هدف این مقاله در نظر گرفتن دیدگاه اسلام در حل مشکلات زیست‌محیطی، فعال‌سازی نقش نهادهای دینی و علمی در حفاظت از محیط زیست و ارائه راه‌حل‌های مناسب بوده‌است.

سازمان بهداشت جهانی (WHO) در سند منتشر شده در سال ۱۹۹۷، با عنوان «بهداشت محیط از نگاه اسلامی»، بررسی کرده که چگونه آموزه‌های اسلامی و نظرات پزشکان و دانشمندان مسلمان می‌توانند برای شناسایی اقدامات خاص حفاظتی از محیط زیست و ترویج سلامت انسانی به‌کار روند. این سند بر لزوم حفظ تعادل بین ظرفیت محیط زیست برای حمایت از زندگی و رفتارهای انسانی که اثراتی بر محیط زیست ایجاد می‌کنند، تاکید دارد و توجه ویژه‌ای به مفهوم هماهنگی زیست‌محیطی و لزوم حفظ تعادل پویای محیط زیست دارد. بخش دوم بر آموزه‌هایی که رابطه بین محیط فیزیکی و حفظ سلامتی را تاکید می‌کنند، توجه دارد. در این زمینه، بخش بعدی بر سوءاستفاده‌های خاص از محیط زیست و اهمیت آن‌ها در چارچوب آموزه‌های اسلامی تمرکز دارد. این سند نشان‌دهنده این است که اسلام می‌تواند به‌عنوان یک چارچوب برای سیاست‌گذاری‌های زیست‌محیطی عمل کند (۲۸).

مقاله «اسلام و پایداری اکولوژیکی: کاوشی در دیدگاه پیامبر نسبت به محیط زیست»، بررسی می‌کند که چگونه اهداف توسعه پایدار که توسط سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۵ برای حفاظت از محیط زیست تنظیم شده‌اند، با تعهد قوی اسلام به حفاظت از محیط زیست و رسوم پیامبر (ص) هم‌راستا هستند. این پژوهش بر اهمیت دیدگاه اسلامی نسبت به مشکلات زیست‌محیطی معاصر تاکید دارد و هدفش تقویت نقش نهادهای دینی و علمی در حفاظت از محیط زیست است. چندین مشکل زیست‌محیطی از دیدگاه اسلامی در این مقاله بحث شده است، که نشان‌دهنده این است که اصول اسلامی می‌توانند به حل مسائل معاصر کمک کنند (۲۹).

مجموعه مقالات «حفاظت از محیط زیست در اسلام» که در وب‌سایت islamreligion.com منتشر شده، شامل مقدمه‌ای کلی بر رویکرد اسلام نسبت به جهان، منابع طبیعی و رابطه بین انسان و طبیعت است. این مقالات بر این واقعیت تاکید دارند که رویکرد اسلام به استفاده و توسعه منابع زمین بر اساس اصلاح و حفاظت، نه تخریب، است. به عنوان مثال، علی بن ابی‌طالب (ع) به کسی که زمین را اصلاح کرده بود، گفت: «از آن لذت ببر، تا زمانی که سازنده باشی، نه خرابکار؛ کشاورز باشی، نه نابودگر.» این نشان‌دهنده این است که اسلام توسعه پایدار و حفاظت از محیط زیست را ترویج می‌دهد. این منابع نشان‌دهنده این هستند که اسلام دارای اصول و آموزه‌هایی است که می‌توانند به‌عنوان مبنایی برای حفاظت از محیط زیست و ترویج بهداشت محیطی عمل کنند (۳۰).

علاوه بر این، همایش ملی سلامت از دیدگاه قرآن کریم (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بهداشت محیط از دیدگاه

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

قرآن و آموزه‌های اسلامی» به تبیین نقش باورهای دینی در ارتقای سلامت محیطی پرداخته، اما چارچوبی برای پیاده‌سازی این اصول ارائه نداده است (۷).

همانطوری که در مطالعه عامری (۱۳۸۶) (۲۴) و درمطالعه رنجبر ضرابی و آستانی (۱۳۹۱) (۲۵) نیز بر اساس آن‌چه که قبلا بیان شد به جنبه های کاربردی و نظری مباحث مرتبط پرداخته نشده است. با مروری بر پیشینه تحقیق مشخص می شود که مطالعات قبلی نشان داده‌اند که اسلام بر پاکیزگی و حفاظت از محیط زیست تاکید دارد اما کمتر به کاربردهای عملی اصول و مبانی اسلامی در بهداشت محیط و حفاظت از آن پرداخته‌اند. این پژوهش با ارائه چارچوبی برای سیاست‌گذاری، این خلا را پر می‌کند.

با وجود تحقیقات پیشین در زمینه بهداشت محیط از منظر اسلام (۶, ۷, ۲۴, ۳۱) هیچ پژوهشی به‌طور خاص به تطبیق عملی اصول اسلامی با چالش‌های زیست محیطی معاصر نپرداخته است، لذا این پژوهش با هدف پرکردن این خلا به بررسی چگونگی بهره‌گیری از آیات قرانی و احادیث نبوی برای ارائه راهکارهای عملی در مدیریت بهداشت محیط در جوامع اسلامی می‌پردازد.

این مطالعه با تمرکز بر جنبه‌های کاربردی مانند مدیریت پسماند و حفاظت از منابع آب، نوآوری خود را در ارائه چارچوبی عملی برای سیاست‌گذاری زیست محیطی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی نشان می‌دهد.

مواد و روش‌ها

این مطالعه از نوع کیفی و با روش تحلیل محتوای استقرایی انجام شد. منابع دینی شامل قرآن کریم، نهج‌البلاغه و مجموعه احادیث (مانند کافی، وسائل‌الشیعه) و مقالات علمی مرتبط با بهداشت محیط بررسی شدند. کلیدواژه‌های اصلی شامل "محیط زیست"، "بهداشت آب"، "بهداشت هوا"، "مدیریت پسماند"، "بهداشت مسکن" و معادل انگلیسی این عبارت‌ها بوده‌اند. ابتدا آیات و روایات مرتبط با این کلیدواژه‌ها شناسایی و سپس با استفاده از روش تحلیل محتوا، مضامین اصلی بصورت متنی استخراج شدند. مقالات علمی از پایگاه‌های Scopus، Noormag، Magiran، SID، PubMed و Google Scholar (تا تاریخ ژوئن ۲۰۲۵) انتخاب شدند تا یافته‌های دینی با شواهد علمی تطبیق داده شوند. در این مطالعه داده‌ها شامل آیات قرانی، احادیث و مقالات علمی بوده که با نرم‌افزار MaxQDA (نسخه ۲۰۲۲) کدگذاری و تحلیل شدند. ابتدا متون مرتبط به صورت اسناد وارد نرم‌افزار شدند. سپس واژگان کلیدی شناسایی و کدگذاری شدند. در ادامه با استفاده از ابزارهای کدگذاری و ماتریس‌های ارتباطی، مضامین و محتوای اصلی استخراج و گزارش شدند.

یافته‌ها و بحث

۱- *بهداشت مسکن*

مسکن به عنوان سرپناهی امن، در طول زمان و تحت تاثیر شرایط اجتماعی، اقتصادی و مذهبی تغییر کرده است. عوامل مانند ازدحام، آلودگی صوتی، کیفیت تهویه هوا و میزان نورگیری نه تنها تاثیرات مستقیم و غیرمستقیمی بر سلامت جسمی ساکنان دارند، بلکه بر سلامت روانی آنان نیز اثرگذار است (۳۲).

امروزه، ایجاد محیط و مسکن سالم و مناسب با توجه به رشد جمعیت جهانی و ارائه راهکارهایی برای حفظ بهداشت و سلامت جامعه، اهمیت زیادی در سلامت ساکنان دارد. بنابراین، برنامه‌ریزی برای آن در هر جامعه‌ای ضروری است. سالم‌بودن یکی از بنیادی‌ترین نیازهای انسان است و اساس پیشرفت و تمدن بشری به شمار می‌آید، که در سطوح ابتدایی هرم نیازهای مازلو قرار دارد (۳۳). روایات بسیاری از پیامبر(ص) و امامان(ع) در ارتباط با اهمیت رعایت بهداشت و پاکیزگی در مسکن وجود دارد. به عنوان مثال، پیامبر(ص) می‌فرمایند: « قَالَ لَا تُبَيِّتُوا الْقُمَامَةَ فِي بُيُوتِكُمْ وَ أَخْرِجُوهَا نَهَاراً فَإِنَّهَا مَقْعَدُ الشَّيْطَانِ؛ خاکروبه را شب در خانه نگذارید و آن را در روز از خانه خارج کنید؛ زیرا جایگاه شیطان است» (۳۴). هم‌چنین امام علی(ع) نیز فرموده‌اند: «نَظِّفوا بُيوتَكُم مِن حَوكِ العَنكَبوتِ، فَإِنَّ تَركَهُ فِي البَيتِ يورِثُ الفَقرَ ؛ خانه‌های خود را از تار عنکبوت تمیز کنید، زیرا باقی‌گذاشتن آن در خانه، فقر می‌آورد» (۳۵) و امام صادق(ع) فرمودند: «كَنسُ البَيتِ يَنفِي الفَقرَ ؛ جاروب‌کردن خانه، فقر را از بین می برد» (۳۶).

طیف وسیعی از مطالعات و پروژه‌های تحقیقاتی نیز در این مورد، در سال‌های اخیر انجام گرفته است و یافته‌های اپیدمیولوژیک وابستگی بالایی بین وضعیت مسکن و اثرات بهداشتی آن بر سلامت انسان

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]
[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

را نشـان می‌دهد (۳۷). در قرآن از ویژگی‌های مسکن، آفتاب‌گیری بیان‌شده و جهت قرارگرفتن مناسب آن جنوبی شمالی است «وَ تَرَى الشَّمسَ إذا طَلَعَت تَزٰوَرُ عَن كَهفِهِم ذاتَ اليَمينِ وَ إذا غَرَبَت تَقرِضُهُم ذاتَ الشِّمالِ وَ هُم فى فَجوَةٍ منهُ ذلكَ مِن إيتِ اللَّهِ مَن يَهدِ اللَّهُ فَهُوَ المُهتَدِ وَ مَن يُضلِل فَلَن تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرشِداً (۳۸)؛ و آفتاب را می‌دیدی که به هنگام طلوع به‌طرف راست (غار) آن‌ها متمایل می‌گردد و به هنگام غروب به‌طرف چپ، درحالی‌که آن‌ها در محل وسیعی از غار قرار داشتند، این از آیات خدا است، هرکس را خدا هدایت کند هدایت‌یافته واقعی او است و هرکس را به سبب سوء اعمالش گمراه کند ولیّ و راهنمایی هرگز برای او نخواهی یافت». در همین راستا، امروزه اثبات‌شده است، مسکن تاریک، مرطوب و غیربهداشتی زمینه را برای ابتلا ساکنین به سل آماده می‌سازد (۳۹). از طرفی تجمع آلاینده‌های هوا در محیط بسته نیز سبب بروز بیماری‌هایی چون سندرم ساختمان بیمار می‌شود. این بیماری مجموعه‌ای از علائم است که باعث احساس کسالت شده و گاهی با ترک محیط بسته، علائم بیماری بهبود می‌یابد (۴۰). از آن‌جا که خانواده بیشترین زمان خود را در مسکن سپری می‌کند و سلامت جامعه از سلامت هر یک از اعضای خانواده نشأت می‌گیرد، بنابراین شرایط بهداشتی مسکن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

در آیه ۸۰ سوره نحل آمده است که خداوند خانه‌هایتان را جای آرامش قرار داد (۴۱). پیامبر (ص) می‌فرمایند: «از سعادت مسلمان مسکن بزرگ است» و امام‌صادق (ع) می‌فرمایند: «برای مومن بزرگی منزل سبب راحتی و آسایش است». شرایط غیر بهداشتی مسکن در رشد جسمی وتکامل روانی کودکان تاثیر زیادی دارد، مثلا افرادی که از خانه‌های کوچک به خانه‌های بزرگ‌تر نقل مکان کرده اند، اظهار داشته‌اند که کودکان به دلیل در اختیارداشتن فضای کافی‌آرام‌تر شده‌اند (۶).

پیامبر (ص) فرموده اند: «خانه‌ی شیطان در خانه‌های شما جایی است که عنکبوت تار تنیده است. » امام علی (ع) می فرمایند: «تنیدن عنکبوت و خاکروبه در خانه باعث ریشانی می شود». امام محمد باقر (ع) می فرمایند: «خانه را جاروکردن فقـر را برطرف می‌کند.» امام صادق (ع) نیز فرموده‌اند: «شست‌وشوی ظروف و نظافت خانه باعث جلب روزی است. امام صـادق(ع) می‌فرماینـد: «شستن ظرف‌ها و جاروکردن بیرون و درون خانه‌ها روزی را زیاد می‌کند و همچنین می‌فرماینـد: «از خیرهایی که خداوند به فردی دهد منزل وسیع و جای فراخ است» (۴۲).

امام صادق(ع) فرموده اند: «شستن ظرف و روبیدن سایه‌انداز خانه، روزی را جلب می‌کند و در نتیجه رزق زیاد می‌شود» (۴۳). لذا مطابق با آنچه که شرح داده شد بهداشت مسکن جزو مسائل مهم مورد تاکید از دیدگاه اسلام بوده است و همواره در آیات و روایات اسلامی به لزوم رعایت آن پرداخته شده است.

۲- *بهداشت آب*

طبق آمار سازمان جهانی بهداشت سالانه ۱/۱ میلیارد نفر در جهان به منابع آب آشامیدنی سالم دسترسی نداشته و نیز حدود ۸۰ درصد از مرگ و میر کودکان در اثر بیماری‌های گوارشی چون اسهال به دنبال مصرف آب آشامیدنی آلوده روی می‌دهد (۴۴). بحران کمبود آب تهدیدی جدی برای بشر است و آب به عنوان میراثی مشترک باید به نسل‌های بعدی منتقل شود. محدودیت منابع آب شیرین در بسیاری از کشورها، به ویژه در خاورمیانه، رشد آن‌ها را مختل کرده است. بنابراین، با توجه به خشکسالی‌ها و افزایش جمعیت، نیاز به برنامه‌ریزی علمی برای بهینه‌سازی مصرف آب ضروری است (۴۵).

در قرآن‌کریم حدود ۶۰ آیه درباره آب وجود دارد که بین فرودآمدن آب از یک‌سو و استمرار حیات از سوی دیگر ارتباط برقرار کرده‌است (۴۶). از اهمیت آب در قرآن آمده است: «او خدایی است که از آسمان باران فروبارد، پس به وسیله آن گیاهان گوناگون رویاند.» (۴۷) و «آن خدایی که برای شما زمین را گسترانید و آسمان را برافراشت، فروبارید از آسمان آب را و به وسیله آن، خارج ساخت و بیرون کشید میوه‌های گوناگون برای روزی شما» (۴۸). مطالعه منابع اسلامی نشان می‌دهد که استفاده بهینه از این موهبت الهی مورد تاکید ائمه معصومین بوده است. امام صادق(ع) فرمودند: «آب مورد استفاده مردم را آلوده نکن» (۴۹). از طرفی در سوره فرقان خداوند فرموده «وَ هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ الرِّیَاحَ بُشْرَا بَینْ یَدَیْ رَحْمَتِهِ وَ أَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا (۵۰)؛ و خداوند

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

کسی است که بادها را بشارت‌دهندگانی پیش از رحمتش فرستاد و از آسمان آبی پاک و پاک‌کننده نازل کردیم و صفت طهارت را، که دارندگان آن محبوب و مورد رحمت خداوند هستند، به آب نسبت می‌دهد. محافظت از آب و استفاده‌ی صحیح از آن به صراحت در قرآن و احادیث نیز مورد تأکید قرار گرفته‌است (۵۱). امام علی (ع) از قضای حاجت در اطراف و داخل نهرها و برکه های آب منع فرمود چرا که این مکان ها محل شرب و طهارت مردم است. «ولا یجوز التغوط علی شطوط الانهار لانها موارد الناس للشرب والطهارة» (۵۲).

در روایت دیگری، امام صادق (ع) از قول پدرانش از پیامبر خدا (ص) نقل می‌کند:

«قال نهی رسول الله ان یتُغوّطَ علیَ شَفیرِ بئرِ ماءٍ یُستَعذَبُ منها او نهرٍ یُستَعذَبُ او تحتَ شَجَرهٍ فیها ثَمَرتُها»

پیامبر اکرم (ص) از قضای حاجت در کنار چاه آب آشامیدنی، هر آب یا زیر درخت میوه نهی کردند (۵۳).

در جهت جلوگیری از آلوده‌کردن آب‌ها پیامبر اعظم (ص) می‌فرماید: «البولُ فی الماءِ القائمِ منَ الجفاء؛ ادرارکردن در آب ایستاده و راکد، جزو جفا و ظلم است» (۵۴).

از امام صادق(ع) سوال شده است: «عن ابی عبدالله(ع) کم ادنی ما یکون بین البئر الماء و البالوعه؟ قال ان کان سهلا فسبعه ازرع و ان کان جبلا فخمسه ازرع » (۵۵)، راوی پرسید: «کمترین (فاصله) بین آب آشامیدنی و فاضلاب چه مقدار باشد؟» فرمودند: «اگر زمین نرم و هموار است، هفت زرع، و اگر زمین کوهستانی و سفت است پنج زرع باشد.» این بیان امام(ع) نشان دهنده این است که فاصله بین چاه آب آشامیدنی و چاه فاضلاب بایستی کاملا رعایت شود تا آب چاه آلوده نگردد (۲۴).

از طرفی پژوهش‌ها اثبات می‌کنند که دین‌داری بر میزان گرایش به صرفه‌جویی در مصرف آب تاثیر معنادار دارد و با افزایش سطح دینداری، میزان گرایش به صرفه‌جویی در مصرف آب بیشتر می‌شود (۳). چوویکو (۲۰۱۲)، در پژوهشی به بررسی همگرایی سنن مذهبی (اسلام، مسیحیت، یهودیت، بودیسم و هندوئیسم) در روابط انسان-طبیعت پرداخت و نشان داد، همگرایی قابل توجهی بین سنن مذهبی و حفاظت از طبیعت و منابع آب وجود دارد (۳). اسمیت و علی (۲۰۰۶)، با بررسی تاثیر زمینه‌های فرهنگی و مذهبی بر الگوهای مصرف آب در بین اقلیت‌های قومی در بریتانیا نشان دادند، زمینه‌های مذهبی و فرهنگی تاثیر آشکاری بر الگوهای مصرف آب دارند (۳۱). نتایج مطالعه مرزبان و همکاران (۱۳۹۸) نیز نشان داد بین نگرش مذهبی و صرفه‌جویی در مصرف آب همبستگی آماری مثبتی و معناداری وجود دارد (۴۶).

بر اساس آن‌چه که ذکر شد، طبق آیات قرآن کریم و احادیث اهل بیت، آب در اسلام ارزشی والا دارد و در آخرت نیز نوشیدن آب گوارا از پاداش‌های جاودانه بهشتیان خواهد بود. بنابراین، لازم است در حفظ منابع آب شیرین کوشا باشیم و از آلوده‌کردن این منبع حیاتی پرهیز کنیم تا از عواقب کفران نعمت خداوند در امان باشیم.

۳- دفع بهداشتی پسماند جامد

سال‌های اخیر، فعالیت‌های انسانی و تغییر شیوه‌های زندگی، سبب تولید حجم زیادی از انواع مختلفی از پسماندها شده‌است (۵۶). اهمیت دفع بهداشتی پسماندها زمانی به‌درستی درک می‌شود که افراد از پیامدها و خطرات ناشی از دفع غیربهداشتی آن‌ها آگاهی کامل داشته باشند (۵۷). از سوی دیگر، انباشته شدن پسماندها باعث ایجاد بوی نامطبوع شده و شیرابه‌ی آن‌ها می‌تواند خاک و منابع آب زیرزمینی را آلوده کند. همچنین، آلودگی هوا ناشی از سوزاندن زباله‌ها و دفن مواد قابل بازیافت نه تنها به اقتصاد آسیب می‌زند، بلکه تبعات زیست‌محیطی نیز به همراه دارد (۵۸). به همین دلیل، جهت کاهش آسیب و خطرات مستقیم و غیرمستقیم پسماند بر سلامتی شهروندان و محیط، به سیستم مدیریت در جمع‌آوری و دفع مواد زائد جامد نیاز است (۵۶). عدم توجه به جمع‌آوری، نگهداری و دفع صحیح پسماند جامد می‌تواند مشکلات جدی در کشور ایجاد کند که این مشکلات تهدیدات جدی برای سلامت انسان‌ها و محیط زیست به دنبال خواهد داشت (۵۸). رشد سریع جمعیت و گسترش شهرنشینی با افزایش تولید و تنوع پسماندها همراه است که موجب ایجاد بیماری‌های اپیدمی و مزمن همچون وبا، هپاتیت، ایدز، اسهال، سردرد و... در سراسر جهان می‌شوند (۵۶). بنابراین به دلیل روش‌های

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

نامطلوب جمع‌آوری پسماند، محیط زندگی و به دنبال آن سلامت افراد، در معرض خطر قرار می‌گیرد. بر اساس آمار وزارت بهداشت، ۲/۵ میلیون نفر خانواده روستایی و ۲۲۰هزار نفر خانواده شهری در کشور ایران، هنوز پسماند جامد خود را در محیط رها می‌سازند (۵۷).

در دین اسلام نیز دستوراتی در مورد توجه به نظافت خانه‌ها و جمع‌آوری خاکروبه‌ها داده شده‌است. در دوره پیامبر(ص) و امام علی(ع) گروهی مسئول جمع‌آوری زباله‌ها و خروج آن از شهرها بوده‌اند (۱۵).

طبق آیات قرآن، هر یک از نعمت‌های خدادادی دارای مقداری مشخص است و نباید در استفاده از آن‌ها زیاده‌روی یا اسراف کرد. امروزه، تولید بهترین کودها از زباله‌ها، استفاده از مواد خام برای تهیه کاغذ، شیشه و فلزات و تولید آب کشاورزی از فاضلاب‌های تصفیه‌شده نشان‌دهنده این است که دنیای امروز به این حقیقت پی برده است (۱۵).

امام صادق(ع) اسراف را در کوچک‌ترین چیزها حتی آن چیزی که در نظر مردم بی‌ارزش و دورریختنی جلوه می‌کند روا نمی‌دارد و در صورت امکان استفاده مجدد به آن تاکید می‌کند. چنان‌چه می‌فرمایند: «عَنْ اَبی عَبْداللّه علیه السلام؛ قالَ: اِنَّ الْقَصْدَ اَمْرٌ یُحِبُّهُ اللّهُ عَزَّوَجَلَّ وَاِنَّ السَّرَفَ یُبْغِضُهُ حَتّی طَرْحُکَ النَّواةَ فَاِنَّها تَصْلَحُ لِشَیْیٍ وَحَتّی صَبُّکَ فَضْلَ شَرابِکَ» (۵۹).

از امام صادق علیه‌السلام نقل شده‌است که فرمود: «میانه‌روی را خداوند متعال دوست دارد و اسراف و زیاده‌روی مورد خشم اوست، حتی اگر اسراف در انداختن هسته خرمایی باشد که قابل مصرف است یا زیادی آبی که خورده شده باشد»، که نشان‌دهنده تاکید ایشان بر اهمیت فرآیند بازیافت پسماندها و امکان استفاده بهینه از هر چیز بی‌ارزش و دورریختنی می‌باشد. از طریق بازیافت می‌توان علاوه بر صرفه‌جویی در انواع انرژی‌ها، از اسراف نیز جلوگیری نمود و اعتدال و میانه‌روی پیشه‌کرد که البته آمارهای موجود و وضعیت دفع پسماندها در ایران حاکی از این است که بیشتر، دفن زباله در زمین مورد توجه بوده و به امر بازیافت توجه زیادی نمی‌شود (۶۰). بنابراین در اسلام، علاوه بر این‌که به انسان اجازه آلوده‌کردن محیط زندگی خود و دیگران با اعمال نادرست داده نشده، به امر بازیافت و استفاده مجدد از مواد دورریختنی نیز تاکید شده است (۵۶).

۴- *بهداشت هوا*

هوا نیز از جمله اجزای محیط می‌باشد که اهمیت آن برای ادامه حیات، به اندازه آب است. خداوند برای هوا که تقریبا تمامی مخلوقات برای تنفس، به آن نیاز دارند، اهداف نامحدود و زیادی، آفریده است که در قرآن، بعضی از این موارد از قبیل عملیات و فرآیند گرده‌افشانی را برای بشر روشن کرده است (۶۱).

خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَجَعَلْنَا السَّمَاء سَقْفًا مَّحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آیَاتِهَا مُعْرِضُونَ (۶۲)؛ و آسمان را سقف محفوظی قرار دادیم ولی آن‌ها از آیات آن روی‌گردانند.» این آیه بیان می‌کند، هوا مهم‌ترین منبع حیاتی طبیعت و انسان می‌باشد، که چون سقفی بلورین پیرامون ما را در بر گرفته است. اگر هوا و جو زمین نبود سرمای طاقت فرسا بلافاصله پس از غروب خورشید تمام موجودات زنده را از بین می برد، اما هوا مانع از دست‌رفتن سریع گرمای خورشید به زمین می‌شود (۱۸). همچنین به عنوان نعمت و رحمتی از جانب خدا در بیان اهمیت هوا و باد در قرآن آمده است: «وَمِنْ آیَاتِهِ أَن یُرْسِلَ الرِّیَاحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِیُذِیقَکُم مِّن رَّحْمَتِهِ وَلِتَجْرِیَ الْفُلْکُ بِأَمْرِهِ وَلِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ وَلَعَلَّکُمْ تَشْکُرُونَ (۶۳)؛ و از نشانه‌های قدرت و رحمت خداوند متعال این است که بادها را به عنوان بشارت‌دهنده مهمّی می‌فرستد تا شما را از رحمتش بچشاند (و سیراب کند) و کشتی‌ها به فرمانش» و «وَهُوَ الَّذِی یُرْسِلُ الرِّیَاحَ بُشْرًا بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ حَتَّی إِذَا أَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّیِّتٍ فَأَنزَلْنَا بِهِ الْمَاء فَأَخْرَجْنَا بِهِ مِن کُلِّ الثَّمَرَاتِ کَذَلِکَ نُخْرِجُ الْمَوْتَی لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ (۶۴)؛ او کسی است که بادها را پیشاپیش رحمتش می‌فرستد تا زمانی که ابرهای سنگین بار را حمل کنند، در این هنگام آن‌ها را به سوی سرزمین‌های مرده می‌فرستیم و به وسیله آن آب نازل می‌کنیم و با آن از هرگونه میوه‌ای بیرون می‌آوریم و اینگونه مردگان را زنده می‌کنیم تا متذکر شوید.» اما با وجود نقش حیات‌بخش هوا، امروزه آلودگی هوا از مشکلات مهم در سطح جهان است که بر سلامت و رفاه انسان‌ها، سلامت اکوسیستم، محصولات زراعی و غیره تاثیر می‌گذارد (۶۵). از آن‌جایی که عملکرد اجتماعی و نیز بیولوژیکی تمامی موجودات به اتمسفر وابسته است، بنابراین باید از ورود آلودگی به آن جلوگیری کرد، که این موضوع در قوانین اسلامی از اصول

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

مهمی به شمار می‌آید (۶۶). از جمله آلاینده‌های متداول هوا شامل منوکسیدکربن، دی‌اکسیدنیتروژن و ازن، تاثیرات بهداشتی بسیاری شامل اثراتی بر سیستم ریوی، قلبی، عروقی و سیستم عصبی دارند (۶۵). گرد و غبار در جوّ نیز، آثار سوء گوناگونی چون کاهش رشد و بازدهی محصولات کشاورزی، تشدید خسارات ناشی از بروز آفات گیاهی، افزایش تصادفات جاده‌ای به علت کاهش قدرت دید، افزایش هزینه‌ی درمان، افزایش کدورت در تأسیسات آبی، افزایش مصرف آب برای شست‌وشو، افزایش فرسایش بناها و کاهش عمر مفید آن‌ها دارد (۶۷). تخمین زده می‌شود هر ساله در اثر آلودگی هوا میلیون‌ها تن مواد آلوده سمی وارد محیط زیست شود (۶۸). در شهرهای بزرگ ایران، از هر ۱۰ نفر، ۱ نفر عملا در معرض خطرات آلودگی هوا قرار دارد (۶۹). هم‌چنین مطالعات در آمریکا و اروپا نشان می‌دهد که کودکان و بیماران مبتلا به بیماری‌های مزمن ریه، قلب و آسم در اثر استنشاق ذرات معلق و آلودگی‌های هوا به کاهش عملکرد ریه، افزایش تشدید آسم و مرگ و میر زودرس دچار می‌شود (۷۰). در همین راستا، از شاخص‌های زیستی آلودگی محیط‌شهری، گیاهان و به ویژه درختان می‌باشند (۷۱)، که به دو طریق کاهش مستقیم (جذب از طریق روزنه‌هایشان) و غیرمستقیم (از طریق سایه‌اندازی، تبخیر و تعرق) آلاینده‌های هوا را کاهش می‌دهند و به بهبود شرایط هوا کمک می‌کنند (۷۲).

از امام صادق (ع) نقل شده است: «لاتطیب السکنی الّا بثلاث، الهواء الطیب و الماء الغزیر العذب و الارض الخواره (۷۳)، زندگی بدون احراز سه عامل حیاتی گوارا نیست: هوای پاک و تمیز، آب فراوان و گوارا و زمین حاصل‌خیز و قابل کشت و زرع. یعنی لازم است بجز بحث اهمیت آب و بهداشت آن درباره هوا، کیفیت بهره‌برداری از این امانت الهی وچیزهایی که آن را آلوده و بیمار می‌کند و چیزهایی که در پالایش و درمان آن موثر است و نحوه‌ی پالایش آن نیز کارشناسی دقیق‌شده و اجرا شود.

۵- مسئولیت انسان در قبال محیط زیست

محیط زیست، به عنوان بستر حیات انسان و سایر موجودات، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ادیان الهی، با تاکید بر مسئولیت انسان در قبال طبیعت، نقش مهمی در حفظ و احیای آن ایفا می‌کنند. اسلام، با تاکید بر سعادت بشر، در منابع خود به تبیین تعامل اخلاقی و کلامی انسان با محیط زیست می‌پردازد. طبیعت در اسلام، نشانه‌ای از قدرت الهی و مقدس است و تخریب آن مذموم است. انسان، به عنوان جانشین خداوند، موظف است با تفکر و تأمل در عناصر طبیعت، توازن را در محیط زیست برقرار کند. این دیدگاه خدا محور، انسان را به رفتار مسئولانه و هماهنگ با محیط زیست دعوت می‌کند (۷۴). همچنین، انسان مسلمان با الهام از وحی الهی و حفظ ارتباط معنوی با جهان هستی، از آزار حیوانات و تخریب طبیعت پرهیز می‌کند. او حفاظت از محیط زیست و موجودات آن را وظیفه‌ای دینی و اسلامی می‌داند (۷۵). «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الْفَسَادَ؛ (۷۶) چون از نزد تو بازگردد در زمین فساد کند و کشتزارها و دام‌ها را نابود سازد و خدا فساد را دوست ندارد.» این آیه، تخریب محیط زیست را عملی ظالمانه و ناپسند معرفی می‌کند. همچنین امیرالمؤمنین علی(ع) می‌فرماید: «اتقوالله فی عبادِهِ وَ بلادِهِ فَانَّکم مسئولُون حَتَّی عَنِ البقاع و البهائم؛ تقوای الهی پیشه کنید در مورد بندگانش و سرزمین‌هایش، همانا شما مسئول می‌باشید، حتی در مورد زمین و چهارپایان.» (نهج¬البلاغه، ۱۳۸۲ ، خطبه ۱۶۷) (۷۷).

امام علی(ع) در توصیه‌ای به مالک اشتر، تقوا را به عنوان یک نوع خودداری و مسئولیت‌پذیری در قبال محیط زیست و سرزمین‌ها مطرح می‌کند. این سخن، هم هشداری است به مردم در مورد حفظ محیط زندگی خود و هم یک دستور حکومتی و سیاسی برای حاکمان است. در مبانی اسلامی، حفاظت از محیط زیست، وظیفه‌ای همگانی و حکومتی است (۷۸). در اسلام، اصول "لاضرر" و "اتلاف" مبنای حفاظت از محیط زیست هستند. اصل "لاضرر" هرگونه ضرر به فرد، جامعه یا محیط زیست را ممنوع می‌کند و تخریب یا آلودگی محیط زیست را حرام می‌شمارد. عدم تدوین قوانین مناسب نیز تخلف محسوب می‌شود. اصل "اتلاف" هرگونه تخریب را موجب ضمان می‌داند. امروزه، منافع عمومی بر مالکیت شخصی برتری دارد و استفاده از منابع عمومی بدون رعایت اصل

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]
[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

"لاضرر" ممنوع است. مسئولیت مدنی تخریب محیط زیست بر پایه "احترام به اموال" استوار است که با اثبات رابطه سببی یا استنادی، جبران خسارت را الزامی می‌کند. این امر، نیاز به اثبات تقصیر عامل زیان را در دعاوی زیست‌محیطی منتفی می‌کند (۷۹).

۶- کاربردهای عملی اصول و مبانی اسلامی در بهداشت محیط

تحلیل محتوای منابع دینی و علمی نشان می‌دهد که اسلام بر جنبه‌های مختلف بهداشت محیط (آب، هوا، مسکن، پسماند) تاکید دارد و انسان را به‌عنوان خلیفه خدا (۲۱)، مسئول حفظ تعادل زیست‌محیطی می‌داند. بر اساس یافته‌های این پژوهش، اصول اسلامی می‌توانند در مدیریت چالش‌های زیست‌محیطی معاصر نقش موثری داشته باشند. به‌عنوان مثال، با استناد به آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (۸۰)، می‌توان کمپین‌های آگاهی‌بخشی برای حفاظت از منابع آب و مصرف بهینه آب طراحی کرد. در زمینه مدیریت پسماند، حدیث نهی از ریختن زباله در معابر عمومی می‌تواند به طراحی برنامه‌های تفکیک زباله از مبدا تولید و بازیافت پسماند در شهرهای اسلامی منجر شود. این رویکرد با ترکیب باورهای دینی و فناوری‌های مدرن، می‌تواند اثربخشی بالایی داشته باشد.

وجه تمایز این پژوهش، ارائه چارچوبی عملی برای سیاست‌گذاری است که در مطالعات قبلی کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این چارچوب شامل موارد زیر است:

برنامه‌های آموزشی تفکیک زباله: با استناد به حدیث «النظافة من الایمان» (۲۲) و نهی از ریختن زباله در معابر عمومی (۲۶)، این برنامه‌ها شامل کارگاه‌های آموزشی در مساجد، توزیع بروشورهای دینی-آموزشی و همکاری با شهرداری‌ها برای نصب مخازن تفکیک پسماند است. هدف، کاهش زباله‌های دفن‌شده و پیشگیری از بیماری‌های مرتبط با آلودگی خاک، آب و هوا است.

کمپین‌های حفاظت از منابع آب: مبتنی بر آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (۸۰)، این کمپین‌ها می‌تواند شامل نصب سیستم‌های تصفیه آب در روستا بر حسب نوع منبع آب، آموزش صرفه‌جویی در مصرف آب در مدارس با استفاده از پیام‌های قرآنی و نظارت دینی-محلی بر جلوگیری از آلودگی منابع آب باشد.

طرح‌های درخت‌کاری شهری: بر اساس حدیث «اذا قامَتِ القِيامَةُ وَ فی يَدِ اَحَدِكُم فَسيلَةٌ فَليَغرِسها» (۸۱)، این طرح‌ها شامل کاشت درخت در شهرهای بزرگ با مشارکت مساجد و جوامع محلی و برنامه‌های تشویقی برای کاشت نهال در حیاط منازل است. هدف، بهبود کیفیت هوا و کاهش بیماری‌های تنفسی و قلبی-عروقی مرتبط با آلودگی هوا است.

سیاست‌گذاری برای بهداشت مسکن: با تکیه بر آیه «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُم مِّن بُيُوتِكُمْ سَكَنًا» (۴۱)، این سیاست شامل وضع استانداردهای ساخت‌وساز (مثل استفاده از مصالح عایق حرارتی و مقاوم در برابر احتراق)، تامین نور و تهویه مناسب، عدم وجود درز و شکاف در دیوار و سقف ساختمان‌های مسکونی برای پیشگیری از ورود حشرات و جوندگان به داخل منزل و غیره می‌باشد. اقدامات عملی حمایتی مناسب در این مرحله می‌تواند شامل بازرسی دینی-دولتی از مسکن‌های جدید و آموزش سازندگان توسط نهادهای دینی باشد که با هدف کاهش بیماری‌های مرتبط با مسکن نامناسب صورت می‌گیرد.

این چارچوب، برخلاف مطالعات نظری قبلی راهکارهای اجرایی مشخصی برای نهادهای سیاست‌گذاری ارائه می‌دهد. نهادهای سیاست‌گذاری می‌توانند با همکاری مساجد و جوامع محلی، این برنامه‌ها را اجرا کنند. برای تحقیقات آینده، پیشنهاد می‌شود مطالعات تطبیقی با رویکردهای مدرن انجام شود تا اثربخشی این چارچوب در مقیاس جهانی ارزیابی گردد.

نتیجه‌گیری

با توجه به آن‌چه که تاکنون ذکر شد، دین اسلام در تمامی حوزه‌های تخصصی بهداشت‌محیط شامل بهداشت مسکن، بهداشت آب، دفع بهداشتی پسماند و بهداشت هوا توصیه‌هایی کاملا مطابق با علم روز داشته است و در واقع آموزه‌های دینی به‌عنوان اصول و مبنایی جهت هدایت علم نوین روز در زمینه شناخت دانش تخصصی بهداشت محیط مورد استفاده قرار گرفته است. این پژوهش با تحلیل محتوای آیات قرآنی (مانند آیات ۳۰ انبیاء، ۵۶ اعراف و ۸۰ نحل)، احادیث نبوی (مانند «النظافة من الایمان»)، و

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]
[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

نهج‌البلاغه (خطبه ۱۵۴) نشان داد که اسلام چارچوبی جامع برای حفاظت از محیط زیست و ارتقای بهداشت محیط ارائه می‌دهد. یافته‌ها حاکی از آن است که اصول اسلامی مانند پاکیزگی، امانت‌داری زمین و پرهیز از اسراف می‌توانند به‌عنوان مبنایی برای مدیریت چالش‌های زیست‌محیطی معاصر مورد استفاده قرار گیرند. به‌عنوان مثال، با استناد به حدیث نهی از ریختن زباله در معابر عمومی، می‌توان برنامه‌های تفکیک پسماند در جوامع اسلامی طراحی کرد. همچنین، تاکید قرآن بر اهمیت آب (آیه ۳۰ انبیاء) می‌تواند مبنایی برای سیاست‌گذاری حفاظت از منابع آب باشد. پیشنهاد می‌شود نهادهای سیاست‌گذاری در جوامع اسلامی با بهره‌گیری از این اصول، کمپین‌های آموزشی و قوانین زیست‌محیطی را تقویت کنند. برای تحقیقات آینده، بررسی تطبیقی بین رویکردهای اسلامی و مدرن در مدیریت بهداشت محیط می‌تواند چارچوب‌های جامع‌تری ارائه دهد.

حمایت مالی

این طرح با پشتیبانی و حمایت معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی مازندران انجام شد.

ملاحظات اخلاقی

این مقاله حاصل طرح تحقیقاتی مصوب کمیته تحقیقات دانشجویی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی مازندران در سال ۱۳۹۹ با کد طرح ۷۶۳۸ و همچنین کد اخلاق **IR.MAZUMS.REC.1399.177** می باشد.

تعارض منافع

انجام این مطالعه تعارضی با منافع افراد ندارد.

تشکّر و قدردانی

نویسندگان مقاله مراتب سپاس خود را از کمیته تحقیقات دانشجویی معاونت تحقیقات و فناوری دانشگاه علوم پزشکی مازندران جهت حمایت از این طرح اعلام می‌دارند.

References

1. Hashemi S, Dareini F, Khamirchi RA, Akaberi A. A study of the hygiene of mosques at Sabzevar in 2007. Beyhagh. 2015;12(2):14-22.
2. Washian A. Health from the perspective of the Holy Quran. The Qur'an and Science. 2014;8(14):63-84.
3. Chuvieco E. Religious approaches to water management and environmental conservation. Water Policy. 2012;14:9–20.
4. Salmanpour A. The effect of population growth, human capital and petroleum products on environmental pollution in Iran. Environmental Science and Technology. 2019;230(4):239-55.
5. Pournajaf A, Amarlouei A, Naseri FR, Mohammadi KE, Mohammadi H. Status of environmental factors related to the urban community health of Ilam, 2005-2006. Journal of Ilam University of Medical Sciences. 2007;15(3):49-57.
6. Helm Seresht P, Del Pisheh E. Principles of environmental health. 2nd edition. Tehran: Chehreh publications; 1996.
7. Ahansazan H, Ahansazan R. Environmental health from the perspective of the Quran and Islamic teachings. National Conference on Health from the Perspective of the Holy Quran; 2016.
8. Yousefi Rizi HA, Shirani M. Health promotion in the workplace based on Islamic hygiene guidelines. Journal of Health System Research. 2012;8(4):559-69.
9. Yousefi Rizi H, Shirani M. Personal and environmental health in Iranian Islamic culture. Medical Ethics. 2009;3(9):47-72.
10. Hasanloo A. Personal health in the Prophetic Life. Habl al-Matin Scientific Quarterly (Special issue of Pargar point). 2012;1:46-61.
11. Holy Quran. Trans by: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Muhammad: 12.
12. Esmaili A, Rezaeian M, Vazirinejad R, Tabatabai S, Salem Z, Mahdian F. Protecting living environments in Islam. Journal of Rafsanjan University of Medical Sciences. 2007;6(4):55-60.
13. Akbari Rad T. The role of Islamic teaching on reduction of environmental crises. Journal of Environmental Studies. 2013;39(1):73-80.
14. Holy Quran. Trans by: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Ar-Rahman: 10.
15. Faghor H. Ethical principles of the environment from the perspective of Islam. Journal of Medical Ethics. 2009;3(8):11-44.
16. Alavi Moghaddam MR, Ghasemi A.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

Environmental ethics and philosophy and its role in the present world. Human & Environment. 2009;7(2):84-90.
17. Yousefi H, Shirani M. The environmental health indices in the holy prophet (PBUH) teachings. Journal of Rafsanjan University of Medical Sciences. 2007;6(4):95-100.
18. Jahantigh S, Jahantigh S, Mir M. Environmental health from the perspective of Quran and traditions. Annual Conference on Research in Civil Engineering, Architecture, Urban Planning and Sustainable Environment. Zabol University of Medical Sciences; 2016.
19. Noori Akandi Z. Environmental protection from the perspective of the Qur'an. National Conference on Interdisciplinary Research of the Qur'an and Concepts of Biological Sciences. 2021;1(2):503-9.
20. Khosravi H. Right to a safe environment in the light of good governance. Iranian Journal of Biomedical Law and Ethics. 2016;6(20):127-44.
21. Holy Quran. Trans by: Ansarian H, Qom: Moaser Press; 2020. Al-Baqara: 30.
22. Koleini M. Usul al-Kafi. Trans by: Mostafavi, Tehran: Islamic Seminary Bookstore; 1990, 3:158.
23. Holy Quran. Trans: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Al-A'raf: 31.
24. Ameri A. Environmental health in Islam. Journal of Medicine and Cultivation. 2007;16(3-4):90-5.
25. Ranjbarzarabi E, Astani S. Health, environmental health and the environment from the perspective of Islam, the Quran and hadiths. The 2nd Conference on Environmental Planning and Management, 2012.
26. Al-Amili H, IM. Wasa'il al-Shia. Qom: Al al-Bayt; 1988, 18:456.
27. Bsoul L, Omer A, Kucukalic L, Archbold RH. Islam's perspective on environmental sustainability: a conceptual analysis. Social Sciences. 2022;11(6):228.
28. Al Khayat MH. Environmental health: an Islamic perspective; 1997.
29. Hasan H. Islam and ecological sustainability: An exploration into Prophet's perspective on environment. Social Science Journal for Advanced Research. 2022;2(6):15-21.
30. Bagader AA, El-Sabbagh AT, Al-Glayand MA, Samarrai MY. Environmental protection in Islam: conservation of basic natural elements-plants and animals. Last modified February 2008, 24.
31. Smith A, Ali M. Understanding the impact of cultural and religious water use. Water & Environmental Journal. 2006; 20(4):203-209.
32. Sadeghloo T, Ahmadi S, Mahmoudi H. Analysis of the effects of housing quality on health (physical and mental) of villagers (case study: villages of Shandiz district in Binaloud County). Journal of Research and Rural Planning. 2019;8(3):59-80.
33. Taheri S, Taheri J. Factors affecting mental health in residential environments. 4th National Conference on Applied Research in Civil Engineering. Iran, Tehran; 2016.
34. Ibn Babawayh. Man La Yahduruhu al-Faqih. Qom: Islamic Publications Office affiliated with Qom Teachers Society publication; 1992, 4.
35. Al-Amili H, ibn Hasan M. Wasa'il al-Shia. Qom: Al al-Bayt; 1988, 5:322.
36. Koleini M. Usul al-Kafi. Trans by: Mostafavi. Tehran: Islamic Seminary Bookstore. 1990;6:531.
37. Golpayegani A, Khanjani N, Zeydabadi A. The rural housing project and its effect on housing health and safety indices. Housing and Rural Environment. 2014;32(144):49-58.
38. Holy Quran. Trans by: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Al-Kahf: 17 .
39. Ebrahimi A, Ehrampoush M, Shahriyari A, Kargar M, Shahsavani E, Fallahzadeh R, et al. The status of housing environmental health of tuberculosis patients in Yazd County with respect to factors for preventing the transmission of communicable diseases according to World Health Organization standards. Tolooe Behdasht. 2014;13(4):1-9.
40. Aghalari Z, Amouei A, Zarei A, Afsharnia M, Graili Z, Qasemi M. Relationship between CO2 concentration and environmental parameters with sick building syndrome in school and house settings in Babol, Iran. Journal of Mazandaran University of Medical Sciences. 2019;29(171):31-44.
41. Holy Quran, Trans by: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. An-Nahl: 80.
42. Tabatabai SMH. Al-mizan. Trans by: Hamedani SMB. Qom: Islamic Press; 1988.
43. Al-Shaykh al-Saduq. Al-Khisal. Qom: Teachers' Society Publication. 1983; 1:54.
44. Babanejad Z, Amouei A, Asgharzadeh F, Tabarinia H, Gholinia H. Evaluation of physical, chemical, and bacteriological quality of drinking water in Gatab distribution network. Current Research in Medical Sciences. 2019;3(2):59-67.
45. Ahmadi S, Zareei G. A study of the effect of religiosity on attitude toward water saving in Yasouj. Social Development. 2017;11(3):195-210.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]
[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

46. Marzban A, Rahmanian V, Servat F, Barzegaran M. Relationship between religious attitude to water conservation in adolescents: a cross-sectional study in Yazd. Iranian Journal of Health and Environment. 2019;12(3):409-22.
47. Holy Quran, Trans by: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Al-An'am: 99.
48. Ibid, Al-Baqara: 22.
49. Muhammad ibn Hassan Tusi. Tahdhib al-Ahkam fi Sharh al-Maqna. Edited by: Akhundi M. Dar Al-Kutub Al-Islamiyya; 1985, 1:185.
50. Holy Quran, Trans: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Al-Furqan: 48.
51. Rajaeian N, Nadi MA. Analysis of effective themes on water consumption culture: Islamic approach (qualitative study). Journal of Cultural Management. 2018;12(3):89-106.
52. Muhammad ibn Hassan Tusi. Tahdhib al-Ahkam fi Sharh al-Maqna. Edited by: Akhundi M. Dar Al-Kutub Al-Islamiyya; 1985, 1:29.
53. Al-Amili H, ibn Hasan M. Wasa'il al-Shia. Qom: Al al-Bayt; 1988, 1:325.
54. Nuri MH, Husayn M. Mustadrak al-Wasa'il. Qom: Mu'assisa Al al-Bayt li Ihya'al-Turath; 1988, 1:83.
55. Al-Amili H, ibn Hasan M. Wasa'il al-Shia. Qom: Al al-Bayt; 1988, 1:199.
56. Mousavi S, Dargahi A, Azizi F. Study on the effective process parameters simultaneously for survey of solid waste management of Khomarlu city in summer 2013. Journal of Environmental Science and Technology. 2019;21(7):255-65.
57. Nejaei A, Babaiy S, Zareipour M. Factors related to behavior disposal of garbage in health staff based on health belief model. Journal of Research in Environmental Health. 2018;3(4):311-9.
58. Monavari M, Behjat Nejad Zanjani Z, Aghakhan M. Waste management of Food industries in Rasht (in 2007). Environment, Development and Sustainability. 2019;2(4):35-44.
59. Shu'bah Harani H. Tuhaf al-'uqul. Qom: Teachers Society Publication; 1984, 30.
60. Aghalari Z, Tirgar A. A survey on recycling pattern of families according to Islamic culture. Islam and Health Journal. 2014;1(4):21-6.
61. Esmaili A, Rezaeian M, Vazirinejad R, Tabatabai SZ, Salem Z, Mahdian F. Protecting living environments in Islam. Journal of Rafsanjan University of Medical Sciences. 2007;6(4):55-60.
62. Holy Quran, Trans by: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Al-Anbiya: 32.
63. Ibid, Ar-Rum: 46.
64. Ibid, Al-A'raf: 57.
65. Nowak DJ, Hirabayashi S, Doyle M, McGovern M, Pasher J. Air pollution removal by urban forests in Canada and its effect on air quality and human health. Urban Forestry & Urban Greening. 2018;29:40-8.
66. Mohammadinia T, Dastranj M, Negahdari S, Salimi N. The internalization of environmental conservancy culture on the basis of Islamic teachings. Journal of Environmental Education and Sustainable Development. 2012;1(1):1-8.
67. Shahkooeei E, Rahmani T. Dust risk assessment in northwest of Iran. Journal of Spatial Planning. 2019;9(2):57-80.
68. Ahmadi Moghadam M, Mahmoudi P. Analysis of Tehran air pollution data in recent decade (2000-2009). Iranian Journal of Health and Environment. 2013;6(1):33-44.
69. Zarvandi M, Bahrami Taghanaki HR, Noras MR. Preventing methods of air pollution effects on humans on the basis of traditional Iranian medicine, review study. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2017;7(4):451-5.
70. Tagaris E, Liao KJ, DeLucia AJ, Deck L, Amar P, Russell AG. Potential impact of climate change on air pollution-related human health effects. Environmental science & technology. 2009;43(13):4979-88.
71. Khosropour E, Attarod P, Shirvani A, Bayramzadeh V, Hakimi L. Heavy metal accumulation and anatomical responses of plane plant to urban pollutions in two areas of Tehran. Journal of Plant Research (Iranian Journal of Biology). 2018;31(4):1-10.
72. Omidi N, Seyedi N, Shafiei AB, Abbaspour N. Effect of air pollution stress on proline, carbohydrates, and photosynthetic pigments in box elder (Acer negundo), case study: Urmia, Iran. Journal of Plant Research (Iranian Journal of Biology). 2018;31(3):526-38.
73. Majlisi MB. Bihar al-Anwar. Beirut: Mu'assasah al-Wafa; 1983, 75:234.
74. Jafresteh F, Tabibi A. Examining moral and verbal principles regarding human interaction with environment (based on verses and tradition). Journal of Hadith-Theological Researches. 2024;1(2):130-46.
75. Yaghoubi A. Islam and Environment. Hawzah. 2001;18(105-106):308-41.
76. Holy Quran, Trans by: Ansarian H. Qom, Moaser Press; 2020. Al-Baqara: 205 .
77. Nahj al-Balagha. Trans by: Dashti SM. Qom: Al-Hadi; 2003.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]

78. Fallah MJ, Pourrostami H. The role of Islamic foundations in promoting environmental ethics. Mishkat. 2023;42(160):29-51.
79. Gohari A, Bijani M. Absolute responsibility in environmental destruction from a jurisprudential perspective. Islamic jurisprudence and fundamentals of law. 2011;7(24):113-46.
80. Holy Quran. Trans by: Ansarian H. Qom: Moaser Press; 2020. Al-Anbiya: 30.
81. Al-Amili H, ibn Hasan M. Wasa'il al-Shia. Qom: Al al-Bayt; 1988, 11:41.

[Downloaded from jrh.mazums.ac.ir on 2026-11-19]

[DOI: 10.22034.Jrh.13.1.46]